

ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE
2018, nr 2 (21)

Sarah Stephanie Skumanov

Uniwersytet Warszawski

Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii

e-mail: s.skumanov@student.uw.edu.pl

Przegląd zabytków na podłożu papierowym na terenie Górnego Mustangu w Nepalu

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2018.014>

STRESZCZENIE: Mustang jest jednym z niewielu miejsc na świecie, gdzie kultura tybetańska jest nadal obecna. Książki stanowią jeden z filarów religii dla społeczności nepalskiego regionu. Artykuł prezentuje przykłady zabytków na podłożu papierowym z Górnego Mustangu, które są mocno powiązane z kulturą plemienia Lobów. Prócz księgozbiorów klasztornych i prywatnych zostały omówione stupy i młynki modlitewne. Niniejszy artykuł został przygotowany w ramach pracy doktorskiej pt. Tybetańska książka jako zabytek kultury w rejonie Mustangu: problemy konserwacji prewencyjnej na przykładzie kolekcji manuskryptów z jaskiń Mardzong, pisanej na wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW. Kolekcja Mardzong, omówiona w tekście, została przebadana w ramach projektu Manuskrypty z jaskiń Mardzong w Nepalu: analiza kolekcji, badania papieru i datowanie, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach konkursu „SONATA BIS 4”, grant 2014/14/E/HS3/00770 i realizowanego na Wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW w latach 2015–2018.

SŁOWA KLUCZOWE: Mustang, Tybet, manuskrypty, dziedzictwo kulturowe.

Górny Mustang dopiero od niedawna jest dostępny dla przybyszów spoza granic Nepalu. Zamknięty przez kilka wieków, skrywał w sobie przeróżne skarby, legendy i tybetańską kulturę, która obecnie nara-

żona jest na zapomnienie. Wraz z zakończeniem polityki izolacjonizmu w 1992 r.¹ przybyło tu wielu uczonych i naukowców z całego świata, pragnących nawiązać współpracę z miejscową ludnością i zbadać kulturę, tradycję czy historię regionu. Górny Mustang jest skarbnicą zabytków, takich jak średniowieczne forty, pałace, klasztory, jak również zabytki ruchome takie jak posągi bóstw i księgozbiory. Wymienione zabytki należą zarówno do tradycji buddyjskiej, jak i *bon*². Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie wybranych przykładów zabytków na podłożu papierowym, które reprezentują kulturę produkcji książek na terenie Górnego Mustangu i dawnego Tybetu³. Zabytki na podłożu papierowym, wymienione w poniższym artykule, obejmują młynki modlitewne, święte teksty umieszczone we wnętrzu stup, księgozbiór klasztorny w Charang, kolekcję ksiąg klanu duchownych z Lo Monthang oraz manuskrypty z jaskiń Mardzong.

Mustang leży na terenie północno-wschodniego Nepalu, jednakże w przeszłości był niezależnym królestwem, zwanym Lo⁴. Terytorium regionu obejmuje górną część doliny Kali Gandaki i ukryte jest za szczytami Himalajów. Dystrykt podzielony jest na dwie części – Górny i Dolny Mustang. Królestwo Lo zostało założone pod koniec XIV w. przez Ame Pal'a, zaś deklaracja niepodległości została ogłoszona w 1440 r.⁵. Pierwszy

¹ N. K. Chapagain, *Heritage Conservation in Nepal: Policies, Stakeholders and Challenges*, Third annual Himalayan policy research conference held in Madison 2008, s. 14.

² Tradycja religijna *bon* prezentuje nauki Tonpy Shenraby Miwo. Była to dominująca religia Mustangu i Tybetu aż do VII w., kiedy to zaczął ją wypierać buddyzm. Powstanie religii *bon* może sięgać nawet 18 tys. lat. *Bon* był często uważany za wierzenia na pograniczu szamanizmu i animizmu. Tradycję *bon* i buddyzm łączą wspólne elementy, jednakże są to dwa odrębne systemy wierzeń. Obecnie obie religie są wyznawane w Mustangu. Więcej na temat tradycji religijnej *bon* zobacz *Bon, The Magic Word. The Indigenous Religion of Tibet*, pod red. S. G. Karmay i J. Watt, New York 2007; A. Wysocki, *Bon jako rdzenna tradycja religijna Tybetu*, „Humaniora” [online] 2013, nr 1 (1) [dostęp 27 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: <http://humaniora.amu.edu.pl/sites/default/files/humaniora/8%20Bon.pdf>.

³ Badania, których wyniki przedstawiono w niniejszym artykule, przeprowadzone były w ramach projektu „Manuskrypty z jaskiń Mardzong w Nepalu: analiza kolekcji, badania papieru i datowanie”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach konkursu „SONATA BIS 4”, grant 2014/14/E/HS3/00770 i realizowanego na Wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW w latach 2015–2018.

⁴ D. P. Jackson, *The Early History of Lo (Mustang) and Ngari*, „Contributions to Nepalese Studies” 1976, nr 1, s. 39.

⁵ R. K. Dhungel, *The Kingdom of Lo: A Historical Study*, Kathmandu 2002, s. 83.

Ilustracja 1. Mapa Mustangu

Źródło: Dorota Dominiak dla projektu Manuskrypty z jaskiń Mardzong w Nepalu: Analiza kolekcji, badania papieru i datowanie.

król przeniósł stolicę do Lo Monthang, które pozostało stolicą regionu po włączeniu Mustangu do Nepalu. Dynastia Ame Pala wygasła dopiero w XXI w., wraz ze śmiercią ostatniego króla, Jigme Dorje Palbar Bisty⁶.

⁶ *Last King of Mustang Jigme Dorje Palbar Bista no more* [online] [dostęp 23 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: <https://thehimalayantimes.com/nepal/last-king-mustang-jigme-palbar-bista-no-nepal/>.

W połowie XVI w. Królestwo Lo⁷ zostało podbite przez sąsiednie królestwo Jumla, wtedy też Mustang zwano „mustang rajja”⁸. Ostatecznie królestwo zostało włączone do Nepalu pod koniec XVIII w.⁹, w czasie unifikacji mniejszych królestw przez Prithvi’ego Narayan’a z dynastii Shah¹⁰, ówczesnego władcę Gurkhów. Mustang zachował po części autonomiczny charakter, pomimo bezpośredniego zwierzchnictwa Nepalu. Rodzina królewska cieszyła się przywilejami. Król miał wpływ na politykę regionu i był darzony szacunkiem przez swoich poddanych, dla których pozostał postacią ważniejszą od oficjalnego władcy Nepalu¹¹. Region zamknął swe granice przed obcymi wpływami i przybyszami z zewnątrz. Położenie geograficzne regionu również było znaczące dla kształtowania się odrębności Mustangu. Od północy graniczył z Tybetem, obecnie Tybetańskim Regionem Autonomicznym Chin. Królestwo Lo było od wieków związane z zachodnim Tybetem, geograficznie, religijnie i kulturalnie. Silne konotacje z Tybetem na północy Nepalu koegzystują z wpływami hinduskimi i kulturą Indii na południu kraju. Surowy krajobraz, chłodny i suchy klimat oraz trudne ukształtowanie terenu są bliższe mieszkańcom Tybetu, niż ludności z monsunowych regionów Nepalu. Większość osad zostało założonych w górach na wysokości od 2400 do 4500 m.n.p.m.¹².

Mieszkańcy Mustangu¹³, czyli lud Loba wywodzący się z plemion Nomadów, są etnicznie, lingwistycznie i kulturowo zbliżeni do ludności zachodniego i centralnego Tybetu¹⁴. Ze względu na ścisły związek z Tybetem, dominującymi religiami w Mustangu są buddyzm (szczególnie szkoła Sakya¹⁵) i bon. Duchowe praktyki były i pozostały jedną z najważniejszych sfer życia ludności Mustangu. Widać to chociażby na przykładzie sztuki i kultury tybetańskiej, która jest w dużej mierze powiązana z religią.

⁷ Więcej na temat historii Mustangu zobacz: R. Vitali, *A Short History of Mustang (10th-15th Century)*, Dharamsala 2012.

⁸ R. K. Dhungel dz. cyt., s. 4.

⁹ D. P. Jackson, dz. cyt., s. 3.

¹⁰ J. Whelpton, *History of Nepal*, Cambridge 2005, s. 35-60.

¹¹ E. Selke, *Upper Mustang Cultural Heritage of Lo Tso Dhun*, Kathmandu 2007, s. 44.

¹² R. K. Dhungel, dz. cyt., s. 8.

¹³ Prócz ludu Loba na terenie Mustangu mieszkają również przedstawiciele ludów Thakali, Panchgaunle oraz Baragaunle, R. K. Dhungel, dz. cyt., s. 14.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ E. Selke, dz. cyt., s. 22, 53.

Ilustracja 2. Lo Monthang

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

Do typowych elementów krajobrazu Mustangu należą klasztory buddyjskie i tradycji bon, średniowieczne świątynie z freskami i posągami przedstawiającymi bóstwa czy stupy (*chorteny*)¹⁶, stojące przy drodze lub w wioskach¹⁷. Materialne zabytki Mustangu popadły w ruinę z kilku powodów. Bez wątplenia przyczyniły się do tego obsunięcia i trzęsienia ziemi, skutki globalnego ocieplenia oraz zmiany klimatyczne¹⁸. Dodatkowymi

¹⁶ Stupa, w Tybecie znana jako chorten, jest kopcem nagrobnym o kształcie stożka, w którym pochowano historycznego Buddę Siakjamuniego. Kopie jego nagrobka powstawały na terenie Indii, Tybetu i innych buddyjskich państw. Są symbolem wiary i buddyjskich wartości. W środku stup chowane są księgi, teksty religijne, modlitwy spisane na papierze oraz święte posążki, M. Peissel, *Mustang a lost tibetan kingdom*, London 1979, s. 101–102. Więcej na temat stup zob. N. Gutschow, *Chorten in Mustang*, „Ancient Nepal” 1993, nr 133.

¹⁷ R. K. Dhungel, dz. cyt., s. 16.

¹⁸ U. Regni, *Conservation of Tangible and Intangible Cultural Heritages of Upper Mustang*, s. 5 [online] Academia.edu [dostęp 27 października 2018]. Dostępny w World

przeszkodami dla konserwacji i ochrony zabytków na terenie Mustangu są bieda i brak powszechnie dostępnej edukacji. Brak wykwalifikowanych specjalistów wśród mieszkańców powoduje duże uzależnienie od działań międzynarodowych organizacji, takich jak UNESCO czy The American Himalayan Foundation oraz nepalskiego rządu, który jest bardziej skoncentrowany na projektach prowadzonych w Dolinie Kathmandu. Również główna instytucja odpowiedzialna za konserwację ksiązek w Nepalu, czyli Państwowe Archiwum powołane w 1967 r. przez Ministerstwo Kultury, Turystyki i Lotnictwa Cywilnego¹⁹ nie jest dobrze poinformowana o zabytkach z Mustangu. Można również zauważyć brak świadomości znaczenia i wartości zabytków u mieszkańców regionu. Może być to wynikiem braku edukacji lub odmiennej postawy wobec dóbr materialnych. Kultura tybetańska powoli zanika, dlatego tak ważne jest jej zachowanie dla przyszłych pokoleń. Sztuką szczególnie narażoną na zniknięcie jest produkcja ksiązek. Coraz więcej klasztorów nie naucza mnichów metod wykonywania rękopisów, bardzo niewiele osób zna lub pamięta techniki wykonywania ksiąg. Wiele księgozbiorów uległo zniszczeniu, zostało skradzionych lub wywiezionych z klasztorów do najdalszych zakątków świata. Do tej sytuacji przyczyniła się rewolucja kulturalna w Chinach i Tybecie, w czasie której zniszczono ogromną liczbę ksiązek²⁰. Duża ich część została uratowana i wywieziona z Tybetu, jednak w czasie transportu przez Himalaje do Nepalu i Indii doszło do uszkodzenia, a nawet zgubienia wielu ksiązek. Wiele manuskryptów znalazło się w Europie czy Stanach Zjednoczonych, przez co utraciło swoją „tożsamość”²¹ i funkcję kulturową.

Produkcja ksiązek w Tybecie i Mustangu była mocno powiązana z religią. Święte księgi mają przede wszystkim szerzyć nauki Buddy. Jedną z najważniejszych praktyk religijnych jest kopiowanie świętych tekstów (np. sutr) przez mnichów w celu zdobycia zasług religijnych, błogostawieństwa Buddy i polepszenia własnej karmy²². Powstałe w ten sposób

Wide Web: http://www.academia.edu/8222260/Conservation_of_the_Tangible_and_Intangible_Cultural_Heritage_of_Upper_Mustang.

¹⁹ *National Archives of Nepal* [online] [dostęp 18 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: <http://bossnepal.com/national-archives-nepal/>.

²⁰ A. Helman-Ważny, *Sztuka tybetańskich ksiąg klasztornych*, Warszawa 2009, s. 181.

²¹ Tamże.

²² K. R. Schaeffer, *The culture of the book in Tibet*, New York 2009, s. 5.

Ilustracja 3. Mnich przepisujący księgę

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

kopie przyjmują wartość oryginału i są traktowane jednakowo. Mnisi nie rozróżniają oryginałów i kopii ksiąg religijnych, ponieważ każdy tekst jest dla nich manifestacją słów Buddy²³. Materialne cechy samej książki nie są tak znaczące jak duchowe przesłanie w nich zawarte. W kulturze tybetańskiej książki są jednym z filarów wiary i postrzega się je jako obiekty rytualne²⁴. Gromadzono je, podobnie jak inne najcenniejsze przedmioty sztuki, w klasztorach, które były w kraju ośrodkami religijnymi, artystycznymi i naukowymi²⁵. W wielu z nich mieściły się biblioteki z bogatymi zbiorami manuskryptów, także skrytoria i drukarnie. Mnisi, jako wykształcona warstwa społeczeństwa, posiadali umiejętność kaligrafii, znali metody

²³ A. Helman-Ważny, dz. cyt., s. 155–156, 185.

²⁴ N. Sihlé, *Some Anthropological Considerations on a Local Corpus of Tantric Ritual Manuals (Lower Mustang, Nepal)*, [w:] *Tibetan Ritual*, pod red. J. I. Cabezon, New York 2010, s. 36–40.

²⁵ A. Helman-Ważny, dz. cyt., s. 29.

produkcji papieru i wyrabiania tuszu. Większość ksiąg powstawała na zamówienie zamożnych sponsorów, pragnących zyskać zasługi religijne²⁶. Takie manuskrypty były wykonane z najlepszych materiałów²⁷, pisane złotym atramentem²⁸, posiadały okładki zdobione złotem i szlachetnymi kamieniami oraz precyzyjnie wykonane iluminacje. Księgami najczęściej produkowanymi były Kandźur i Tendźur, uznawane za kanoniczne buddyjskie dzieła. Kandźur, liczący ok. 100 tomów, zawiera przetłumaczone z sanskrytu nauki Buddy, zaś 225 tomów Tendźuru to zbiór komentarzy do świętych tekstów Kandźuru²⁹. Tybetańska książka występuje najczęściej pod postacią zbioru luźnych kart o kształcie prostokąta³⁰. Taki format określa się jako *pothi*³¹. Każda karta składa się z kilku sklejonych ze sobą warstw papieru. Zapisywano je dwustronnie, czarnym lub czerwonym tuszem. Stos kart zabezpieczony był najczęściej bawełnianą tkaniną zwaną pere, a następnie umieszczany pomiędzy dwoma drewnianymi deskami³². Drogie manuskrypty często posiadały okładki wykonane ze szlachetnych metali i drogocennych kamieni. Niestety większość z nich nie została zachowana do naszych czasów. Niemniej jednak księgi nadal uważane są za podporę wiary oraz świadectwo historyczne, kulturowe i społeczne. Kultura książki w Mustangu reprezentuje wartości intelektualne, jak i duchowe, dlatego społeczność dawnego Królestwa Lo powinna zrobić wszystko co w jej mocy, aby zachować zabytki w jak najlepszym stanie.

Spisane nauki Buddy traktowane są z wyjątkową czcią, widać to chociażby na przykładzie amuletów pod postacią krótkich pasków papieru zawierających mantry lub fragmenty modlitw. Takie talizmany noszone są przez mieszkańców Mustangu najczęściej na szyi i mają za zadanie chronić przed demonami i nieczystymi siłami. Podstawowym przedmiotem wykorzystywanym do religijnych rytuałów jest młynek modlitewny. Ten obiekt sakralny wykonany najczęściej z drewna, metalu lub skóry, występuje w dwóch formatach. Ręczne młynki używane są przez wierzących w czasie odprawiania modłów, ich rozmiar i kształt dostosowany

²⁶ K. R. Schaeffer, dz. cyt., s. 5.

²⁷ Tamże, s. 8.

²⁸ A. Helman-Ważny, *The Archaeology of Tibetan Books*, Boston 2014, s. 79–81.

²⁹ K. R. Schaeffer, dz. cyt., s. 12.

³⁰ A. Helman-Ważny, *Sztuka tybetańskich...*, s. 39.

³¹ A. Helman-Ważny, *The Archaeology...*, s. 81.

³² Tamże.

jest do dłoni użytkownika, natomiast duże ustawiane są w rzędzie wokół klasztorów, stup lub na terenie wiosek³³. Młynek wprawiany jest w ruch wirowy, obrót musi być zgodny z ruchem wskazówek zegara. W środku bębenka znajduje się papierowy zwój ze spisaną modlitwą bądź mantrą³⁴. Jeden pełny obrót młynka symbolizuje jedną odmówioną modlitwę.

Ilustracje 4 i 5. Młynki modlitewne w Ghami

Źródło: fotografie autorstwa Sary Skumanov

³³ M. N. Lama, M. T. Lama, *Ritual objects and deities. An iconography on buddhism and Hinduism*, Kathmandu 2012, s. 12.

³⁴ Często wyrzeźbiony tekst modlitwy znajduje się również na wierzchu bębenka.

Na terenie Górnego Mustangu znajduje się wiele wspaniałych klasztorów. Jednym z nich jest Charang Gompa³⁵, skrywająca wspaniałą księgozbiór. Charang stanowi doskonały przykład buddyjskiego klasztoru jako intelektualnego i religijnego ośrodka w Mustangu³⁶. Charang (znane również jako Tsarang) leży 30 kilometrów na południe od Lo Monthang. Wioska była stolicą regionu przed ogłoszeniem niepodległości Mustangu³⁷. Wybudowany w XIV w. klasztor (szkoły Sakya) został założony przez Ngorchen'a Kunga Zangpo, jednego z najznamienitszych uczonych pochodzących z Tybetu. Został on zaproszony do Mustangu przez ówczesnego króla Ame Pal'a. Zangpo odbył trzy podróże do Królestwa Lo, podczas trzeciej wizyty założył klasztor. Prakash Darnal w swoim artykule *Significant Heritages of Upper Mustang and Issue of Conservation* podaje odmienne informacje na temat klasztoru w Charang. Według niego świątynia została założona w XVI w. przez Bsum Grub Rdorje³⁸. Ta druga hipoteza wydaje się bardziej prawdopodobna, ze względu na brak źródeł potwierdzających informację o Zangpo jako założycielu klasztoru. Budynek składa się z trzech kondygnacji i wyróżnia się na tle wioski. Cały kompleks położony jest na wzniesieniu naprzeciwko średniowiecznego pałacu i góruje nad resztą budynków. Klasztor został zachowany w oryginalnym stanie, ani razu go nie odrestaurowano. Na trzech ścianach wewnątrz budynku widnieją oryginalne freski o tematyce religijnej. Do malowania użyto barwników pochodzących z Mustangu. Niektóre ściennie malowidła powstały z wykorzystaniem czystego złota. Na uwagę zasługuje tysiąc obrazów z wizerunkiem Buddy pokrywających ściany klasztoru. Budda występuje w pięciu różnych kolorach – białym, zielonym, niebieskim, żółtym i czerwonym – spośród których każdy odzwierciedla odmienną Jego emanację. W 2000 r. The American Himalayan Foundation podjęła się zadania odrestaurowania wszystkich fresków, dzięki czemu malowidła stały się wyraźniejsze. W 2015 r. doszło do

³⁵ Termin *gompa* używany jest w zachodnich częściach Himalajów jako określenie buddyjskich klasztorów, P. Harrison, *Fortress Monasteries of the Himalayas: Tibet, Ladakh, Nepal and Bhutan*, New York 2011, s. 63.

³⁶ Wszystkie informacje na temat klasztoru w Charang zostały zaczerpnięte od opata klasztoru w czasie pobytu w Mustangu we wrześniu 2018 r.

³⁷ E. Selke, dz. cyt., s. 13.

³⁸ P. Darnal, *Significant Heritages of Upper Mustang and Issue of Conservation*, „Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology” 2017, nr 11, s. 11.

uszkodzenia południowej ściany klasztoru, na której obecnie widnieje długie pęknięcie sięgające od sufitu do ziemi. W wyniku tej szkody wiele obrazów Buddy popękało.

Ilustracja 6. Klasztor w Charang

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

W obrębie ołtarza rozstawione są stupy i posągi – część z nich pochodzi nawet z XIV w., a niektóre są nowe. Pośrodku ołtarza stoi posąg Buddy Maitrei, wykonany z brązu i pokryty złotą farbą. Przy północnej ścianie stoi posąg założyciela klasztoru. Ujęty został w pozycji siedzącej, na tronie pochodzącym z XIV w. W klasztorze buddyjskim i tradycji bon książki znajdują się po obu stronach ołtarza na drewnianych półkach. Przy ołtarzu w klasztorze w Charang leżą głównie nowe księgi. Znacznie bardziej interesujący jest księgozbiór ułożony wzdłuż północnej ściany. W skład kolekcji wchodziły manuskrypty sięgające nawet XIV w. Do zabytkowych rękopisów należy XIV-wieczny Kandzur. W przeszłości klasztor posiadał 175 księzek, obecnie przechowywanych jest tu 108 ksiąg. Święte teksty nadal są używane przez mnichów klasztoru w Charang

i z pozostałych świątyń. Wszystkie strony księgozbioru zostały zapisane złotym atramentem na czarnym papierze. W niektórych książkach użyto naprzemiennie złotego oraz srebrnego atramentu; tekst liczy 7 wersów, pierwszy napisany jest złotym tuszem, zaś kolejny srebrnym. Wszystkie książki mają drewniane okładki, niektóre z nich są malowane, inne ozdobnie wyrzeźbione. Stan zachowania księgozbioru jest bardzo dobry. Cała kolekcja jest zebrana w jednym miejscu, pilnowana przez mnichów i zabezpieczona przed uszkodzeniami. Jednym z najczęstszych zniszczeń, jakie dotyka księgi w klasztorach, jest zabrudzenie przez osad z palonych przy ołtarzu lampek maślanych. Produkt spalania masła ma niekorzystne działanie na zabytki znajdujące się w zamkniętych wnętrzach, m. in. cenne księgi znajdujące się przy ołtarzu. Jeżeli chodzi o kolekcję w Charang, każdy wolumin jest zabezpieczony bawełnianą tkaniną. Papier nie utracił swojej elastyczności i zachował kolor, jak i naturalny wygląd. Opat klasztoru twierdzi, że papier został zrobiony z trawy zebranej w Mustangu, jednak nie wie dokładnie z której³⁹. Złoty atrament nie wykruszył się i nie wyblakł. Nie udało mi się obejrzeć całej kolekcji, jednak wybiórczo wybrane karty okazały się dobrze zachowane. Niestety w klasztorze w Charang obowiązuje całkowity zakaz fotografowania, wynikający z kwestii bezpieczeństwa. W przeszłości dochodziło do kradzieży relikwii, ksiąg i innych obiektów klasztornych, dlatego postanowiono zakazać wykonywania fotografii, które mogłyby wpaść w nieodpowiednie ręce. Opat zaprezentował natomiast przykładowe karty i okładki. Drewniane okładki są w bardzo dobrym stanie, nie mają ubytków, ozdobne wyżłobienia również nie są uszkodzone. Mnich opowiedział mi także o niezwykłym festiwalu Lukur, który odbywa się trzeciego miesiąca według kalendarza tybetańskiego (kwiecień /maj). W czasie festiwalu każdy mieszkaniec wioski dźwiga jedną książkę z klasztornej księgozbioru i ma za zadanie obejść całą osadę niosąc na plecach ciężki wolumin. Księgi są bardzo ciężkie, jedna z nich waży aż 47 kg. Rytuał ma przynosić szczęście, a dodatkowo dostarcza rozrywki i wzmacnia więzy wspólnoty. Udowadnia również, że kultura książki w Mustangu jest nadal żywa, a same księgi traktowane są z szacunkiem.

³⁹ Jest to mało prawdopodobne, biorąc pod uwagę surowce stosowane do produkcji papieru w tym regionie. Niestety nie było możliwości przeprowadzenia badania składu włóknistego tegoż papieru z powodu braku zgody na badania.

Zadziwiające księgozbiory przechowywane są również w prywatnych domach w Mustangu. Jedną z takich kolekcji znajduje się w domu należącym do potomka klanu duchownych, służących w przeszłości królowi Królestwa Lo w Lo Monthang. Ród odpowiedzialny był za odprawianie rytuałów z tradycji bon, głównie egzorcyzmów i tantrycznych obrządków. Na podstawie wstępnych oględzin, wykonanych przez zespół projektu Manuskrypty z jaskiń z Mardzong, istnieje prawdopodobieństwo, że najstarsze manuskrypty pochodzą sprzed kilku wieków. Teksty są przemieszane i częściowo zniszczone, niemniej jednak są czytelne, a sama kolekcja pokaźna. Zespół dokonujący wstępnych oględzin nazwał tę kolekcję „Drang Srong”. Mieszkańcy wioski uważają, że zarówno księgi, jak i dom, w którym się je przetrzymuje są nawiedzone, dlatego zbiór był przez długi czas zapomniany i nikt nie chciał o nim rozmawiać. Doszło nawet do sytuacji, w której opiekun domu rozważał pozbycie się przeklętych tekstów. Kolekcja ułożona jest po lewej stronie od ołtarza, we wnęce. Teksty owinięte są w bawełniane tkaniny. W skład kolekcji wchodzi *Tybetańska księga umarłych*, modlitwy i teksty z tradycji bon. Najprawdopodobniej zostanie ona przebadana w ciągu najbliższych lat.

Księgozbiór manuskryptów z jaskiń Mardzong, odkryty w 2008 r., jest jedną z ostatnio przebadanych kolekcji z Mustangu. Jaskinie Mardzong leżą na południe od stolicy Mustangu. Tajemnicze groty wydrążone w wysokich partiach gór są obecne w całym regionie, jednakże wciąż nie do końca wiadomo, jaka była ich funkcja. Najprawdopodobniej służyły jako dach nad głową dla pierwotnych mieszkańców regionu. Niektóre jaskinie zachowały układ pokoi, w tym kuchni lub sypialni. Mieszkańcy Mustangu nazywają takie jaskinie „domami na klifach”⁴⁰. Wgłębienia skalne służyły także jako schronienie dla pustelników, którzy medytowali i modlili się odcięci od świata zewnętrznego. Inna teoria przedstawia jaskinie jako klasztory buddyjskie i tradycji bon, w których składowano święte teksty, księgi historyczne, relikwie i dzieła sztuki. Jaskinie Mardzong mogą być dawnym, opuszczonym klasztorem bon, w którym znajdowała się duża biblioteka. W skład księgozbioru z jaskiń Mardzong wchodzi 5095 kart należących do stu różnych dzieł, w tym 16 tomów *Khamczen*⁴¹, 2 tomy

⁴⁰ M. Peissel, dz. cyt., s. 270.

⁴¹ Odpowiednik buddyjskiej *Prajnaparamity* „Doskonałości Mądrości”.

Ilustracja 7. Jedna z ksiąg z kolekcji Drang Srong

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

*Lubum Karpo*⁴² oraz egzemplarz jednotomowego dzieła *Zermik*⁴³, napisane w języku tybetańskim⁴⁴. Ponadto w kolekcji znajduje się pojedynczy tom „cha” (t. 6) z tekstem Kausika-Sutra, należący do Kanonu Buddyjskiego. Prawie wszystkie karty zostały wykonane z ręcznie czerpanego papieru. Dzięki odnalezionemu kolofonowi⁴⁵, udało się uzyskać ważne informacje na temat kolekcji. Tekst kolofonu, przetłumaczony przez Charles’a

⁴² „Setki tysięcy wężowych duchów”.

⁴³ Jest to jedna z trzech głównych hagiografii Tönpy Szenraba Miwo. Najczęściej występuje w 2 tomach.

⁴⁴ A. Helman-Ważny, *Tybetańskie manuskrypty tradycji böw w Nepalu na przykładzie kolekcji z jaskiń Mardzong w Górnym Mustangu*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2018, t. 12, s. 10.

⁴⁵ Istnieje możliwość, że karta uznawana za kolofon jest jedynie dedykacją. Numer strony nie zachował się z powodu ubytku karty.

Ramble'a, zawiera hołd dla bóstw i przodków skryby oraz podziękowania dla pobożnych mecenasów – sponsorów świętych tekstów. Pojawia się również informacja o przynależności wydania Mardzong do jednego z sześciu tybetańskich protoklanów Dong. Wszyscy darczyńcy są uwzględnieni w dedykacji – jeden z nich, Gyaltsen Yungdrung, był wyznawcą bon. Mecenasami żyli w świętym miejscu, nazwanym Bönkhor, które znajdowało się na wschód od góry Kajlas i na południe od rzeki Pakshu. Jednym z wymienionych sponsorów jest minister „Agon Zangpo”, który według Ramble'a, mógł być synem i następcą Ame Pala. Biorąc pod uwagę hipotezę, że dedykacja została napisana za jego panowania, egzemplarz Khamchenu z kolekcji Mardzong można datować na połowę XV w⁴⁶. Badania radiowęglowe wykazały, że najstarsze rękopisy pochodzą z XIII, a pozostałe tomy z XIV i XV w. Zespół projektu Manuskrypty z jaskiń Mardzong ułożył wszystkie karty w dwadzieścia dwa niekompletne tomy. Wszystkie manuskrypty zostały wyciągnięte z jaskiń i przeniesione do Antycznego Muzeum prowadzonego przez klasztor Choede w Lo Monthang. Po złożeniu ksiąg w bezpiecznym miejscu, nastąpiła praca nad segregacją wymieszanych kart. Zostały one ułożone w odpowiednim porządku według tomów i numerów stron. Wszelkie prace zostały wykonane przez zespół projektu badawczego Manuskrypty z jaskiń Mardzong w Nepalu: analiza kolekcji, badania papieru i datowanie⁴⁷, w którym brałam udział. Do kluczowych zadań projektu należało: przygotowanie katalogu cech formalnych i kodykologicznych poszczególnych manuskryptów, przeprowadzenie dokumentacji fotograficznej, przeprowadzenie badań podłoża papierowego manuskryptów wraz z opisami cech technologicznych, przeprowadzenie badań radiowęglowych na wybranej grupie rękopisów oraz ustalenie programu konserwacji zachowawczej dla kolekcji.

Manuskrypty zostały wykonane w tradycyjnym formacie pothi, na grubym papierze sklejonym z kilku warstw. Do pisania użyto wyłącznie czarnego i czerwonego atramentu. Taki układ powtarza się w niemal każdym tekście. Zastosowano szerokie marginesy i równomierną interlinię. Pośrodku stron znajdują się dwa małe czerwone kółka. Jest to nawiązanie

⁴⁶ Informacja ustna przekazana przez Charlesa Ramble.

⁴⁷ Oficjalna strona projektu: *Manuskrypty z jaskiń Mardzong w Nepalu: Analiza kolekcji, badania papieru i datowanie* [online] [dostęp 27 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: http://mustang.uw.edu.pl/?page_id=2849&lang=pl.

do tradycyjnych ksiąg indyjskich wykonywanych z liści palmowych i połączonych sznurkiem, aby wykluczyć zgubienie pojedynczych kart. W manuskryptach z kolekcji Mardzong jest to jedynie element dekoracyjny. Na lewym marginesie znajduje się numer woluminu i strony. Księgozbiór jest mocno zniszczony na skutek upływu czasu, jak również nieodpowiedniego miejsca przechowywania rękopisów. Kompleks Mardzong posiada kilka wejść, przez co ptaki miały swobodny dostęp do środka jaskiń. Większa część kart pokryta jest ich odchodami, tylko niektóre zostały oczyszczone po wydobyciu z jaskiń. Ptasie odchody, ziemia i kurz, którymi pokryte są księgi, stanowią niestety podłoże podatne na rozwój drobnoustrojów. W wielu przypadkach warstwa odchodów jest na tyle gruba, że powoduje problemy podczas czytania tekstu. Na papierze widoczne są zacieki i plamy, świadczące o wcześniejszym zalaniu lub też zawilgoceniu kolekcji. Znajdują się na nim także pióra. Pomimo widocznych uszkodzeń jakość papieru jest dość dobra, nie utracił on elastyczności i jedynie kilka kart ma rozległe ubytki wynikające ze strukturalnego osłabienia papieru. Prawie każda strona ma postrzępione krawędzie – prawdopodobnie spowodowane jest to częstym użytkowaniem w przeszłości. Wiele stron jest rozdartych lub widnieją na nich ubytki po wyciętych iluminacjach. Nie wiadomo kiedy i kto je wyciął, jednakże linie po wycięciu są bardzo precyzyjne i wskazują na użycie noża lub nożyczek. Na szczęście nie wszystkie miniatury zniknęły. Zachowane iluminacje są wykonane w duchu tradycji ilustrowania ksiąg w zachodnim Tybecie, co wiemy ze względu na technikę wykonania, kompozycję oraz styl. Obecnie kolekcja stanowi część muzealnej ekspozycji w Lo Monthang, jednak nie jest dostępna dla zwiedzających. Teksty nie są używane przez mnichów ani uczniów szkoły prowadzonej w klasztorze. Wielu mieszkańców wioski nie potrafi czytać, także manuskrypty są dla nich bezużyteczne. Klasztor Choede od kilku lat zbiera fundusze na budowę większego budynku na potrzeby muzeum, przeznaczono już na ten cel działkę w obrębie wioski. Trudno jednak oszacować, kiedy plany zostaną zrealizowane.

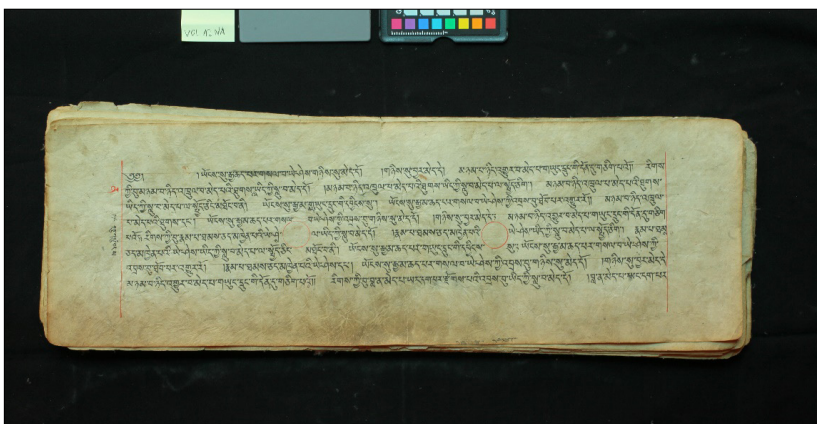
Podsumowanie

Działająca w strukturze Archiwum Narodowego sekcja manuskryptów, jest odpowiedzialna za zachowanie zbioru rękopisów związanych z hi-

Ilustracja 8. Jaskinie Mardzong

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

Ilustracja 9. Przykładowa karta z kolekcji Mardzong

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

storią i kulturą Nepalu. Jednakże brakuje w nim zabytków pochodzących z Górnego lub Dolnego Mustangu, z tego powodu książki z tego regionu są niemalże niedostępne dla zainteresowanych badaczy. Region zdaje się

odcięty od głównych projektów konserwacji i zabezpieczenia dziedzictwa kulturowego w Nepalu. Jednocześnie obecne są tu organizacje międzynarodowe, zajmujące się ochroną zabytków. Kolekcja manuskryptów z jaskiń Mardzong wskazuje raczej na brak umiejętności i możliwości konserwacji poszczególnych ksiąg wśród mieszkańców regionu. Zaniechanie konserwacji ksiąg w Górnym Mustangu może przyczynić się do nieodwracalnych strat w kulturze tybetańskiej i dawnego Królestwa Lo. Wielkie organizacje międzynarodowe mogą zapewnić w tej chwili pomoc i współpracować jako konsultanci, jednak to w rękach społeczeństwa leży jego własne dziedzictwo.

Ilustracja 10. Miniatura z kolekcji Mardzong

Źródło: fotografia autorstwa Sary Skumanov

Bibliografia:

Publikacje drukowane:

Bon, *The Magic Word. The Indigenous Religion of Tibet*, red. Karmay Samten G. i Jeff Watt, New York 2007.

- Chapagain Neel Kaman, *Heritage Conservation in Nepal: Policies, Stakeholders and Challenges*, Third annual Himalayan policy research conference held in Madison 2008, s. 14.
- Darnal Prakash, *Significant Heritages of Upper Mustang and Issue of Conservation*, „Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology” 2017, nr 11, s. 11.
- Dhungel Ramesh K., *The Kingdom of Lo: A Historical Study*, Kathmandu 2002.
- Gutschow Niels, *Chorten in Mustang*, „Ancient Nepal” 1993, nr 133.
- Harrison Peter, *Fortress Monasteries of the Himalayas: Tibet, Ladakh, Nepal and Bhutan*, New York 2011.
- Helman-Ważny Agnieszka, *Sztuka tybetańskich ksiąg klasztornych*, Warszawa 2009.
- Helman-Ważny Agnieszka, *The Archaeology of Tibetan Books*, Boston 2014.
- Helman-Ważny Agnieszka, *Tybetańskie manuskrypty tradycji bön w Nepalu na przykładzie kolekcji z jaskiń Mardzong w Górnym Mustangu*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2018, t. 12, s. 10.
- Jackson David P., *The Early History of Lo (Mustang) and Ngari*, „Contributions to Nepalese Studies” 1976, nr 1, s. 39.
- Lama Mukhiya N., Lama Mingyur T., *Ritual objects and deities. An iconography on buddhism and Hinduism*, Kathmandu 2012.
- Peissel Michel, *Mustang a lost tibetan kingdom*, London 1979.
- Schaeffer Kurtis R., *The culture of the book in Tibet*, New York 2009.
- Selke Elke, *Upper Mustang Cultural Heritage of Lo Tso Dhun*, Kathmandu 2007.
- Sihlé Nicolas, *Some Anthropological Considerations on a Local Corpus of Tantric Ritual Manuals (Lower Mustang, Nepal)*, [w:] *Tibetan Ritual*, red. J. I. Cabezón, New York 2010, s. 36–40.
- Vitali Robert, *A Short History of Mustang (10th–15th Century)*, Dharamsala 2012.
- Whelpton John, *History of Nepal*, Cambridge 2005.

Publikacje elektroniczne:

- Manuskrypty z jaskiń Mardzong w Nepalu: Analiza kolekcji, badania papieru i datowanie* [online] [dostęp 27 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: http://mustang.uw.edu.pl/?page_id=2849&lang=pl.
- National Archives of Nepal* [online] [dostęp 18 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: <http://bossnepal.com/national-archives-nepal/>.
- Regni Umesh, *Conservation of Tangible and Intangible Cultural Heritages of Upper Mustang*, s. 5 [online] Academia.edu [dostęp 27 października 2018]. Do-

stępny w World Wide Web: http://www.academia.edu/8222260/Conservation_of_the_Tangible_and_Intangible_Cultural_Heritage_of_Upper_Mustang. *Last King of Mustang Jigme Dorje Palbar Bista no more* [online] [dostęp 23 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: <https://thehimalayantimes.com/nepal/last-king-mustang-jigme-palbar-bista-no-nepal/>. Wysocki Adam, *Bon jako rdzenna tradycja religijna Tybetu*. [online] „Humaniora” 2013, nr 1 (1) [dostęp 27 października 2018]. Dostępny w World Wide Web: <http://humaniora.amu.edu.pl/sites/default/files/humaniora/8%20Bon.pdf>.

The survey of paper-based relics in the Upper Mustang in Nepal

ABSTRACT: Mustang is one of the few places in the world where Tibetan culture is still present. Books are one of the pillars of religion for this Nepalese region. The article presents examples of relics on paper from the Upper Mustang, which are strongly related to the culture of the Loba people. In addition to monastic and private collections, stupas and prayer mills have been described. This article has been prepared as part of a PhD entitled *A Tibetan book as a cultural relic in the Mustang: problems of preventive conservation on the example of a collection of manuscripts from the Mardzong caves*, written at the Faculty of Journalism, Information and Bibliology of the University of Warsaw. The Mardzong collection discussed in the text has been studied as part of the project *The manuscripts from the Mardzong caves in Nepal: collection analysis, paper research and dating*, financed by the National Science Center as part of the “SONATA BIS 4” competition, grant 2014/14/E/HS3/00770 and carried out at the Faculty of Journalism, Information and Library of the University of Warsaw in 2015–2018.

KEYWORDS: Mustang, Tibet, manuscripts, cultural heritage.

